

פתח דבר

יהודה שנהב

בגיליון זה מתפרסמים תשעה מאמרים, ארבע מסות, תיק צילומים וסקירת ספרים. מאמרו של עמוס מוריס־רייך מבקר את העמדה המתבוננת במושג "שטח" דרך הפריזמה הפוליטית הגדולה, ותחת זאת מציע לתשאל את המושג באמצעות גנאלוגיה תרבותית. כך למשל הוא גורס כי אפשר לראות ב"שטח", "רכיב מרכזי של אתוס ישראלי חילוני, ודווקא משום כך אפשר לעמוד באמצעותו על מתח דתי הבנוי בתוך התרבות הישראלית החילונית". עמוס מוריס־רייך מבקר בין השאר את האפיסטמולוגיה של הדיון במרחב כפי שהופיעה בגיליון 16 של *תיאוריה וביקורת* שנקרא *מרחב אדמה*, בית (אביב 2000). כותב מוריס־רייך: "בניתוח [המרחב הישראלי] ניכרת במקרים רבים נטייה להעניק קדימות לפוליטי על פני התרבותי". קשה לדמיין תיאוריה ביקורתית בישראל, כמו בכל מקום אחר, ללא פיתוח ממשי של מושג המרחב והיחס שלו לכוח.

נדמה לי, בכל זאת, שטענותיו של מוריס־רייך מציעות אפיסטמולוגיה תרבותית של המושג "שטח" שמחויבת לנקוט עמדה באשר לשאלת היחס בין השטח לבין מנגנונים של כוח, במיוחד אם הם פועלים בזירות "אחרות", המטשטשות את מנגנוני הכוח המרחבי. כך או כך, לביקורת הזו יש בעבורי היבט סמלי. גיליון 16 היה הגיליון הראשון שראה אור בעריכתי, והגיליון הנוכחי הוא האחרון. בהקשר של הדיון של מוריס־רייך, אכן המרחב כסוגיה פוליטית והכלכלה הפוליטית של המרחב היו נושא מרכזי ב*תיאוריה וביקורת* בתקופה שערכתי את כתב העת.

מאמרו של ניצן ליבוביץ' עוסק בביקורת התיאוריה הביקורתית העכשווית, שלטענתו מסמנת את התקופה הנוכחית בכלים הקטסטרופליים שבהם תוארה גרמניה בשנות העשרים של המאה הקודמת. הוא מנתח את ייצוג פרדיגמת מצב החירום ב"קולנוע הפוליטי", ובוחר את הרלוונטיות של התפיסה הביקורתית הזו לישראל, בעיקר בקיבוע מצב החירום בתור מערכת פרשנות כוללת וטוטלית. יש לתת את הדעת לעובדה שעבודתו של קרל שמיט זכתה בשני העשורים האחרונים לשגשוג אינטלקטואלי שלא היה כמותו — באירופה, בארצות הברית ובישראל. אחד המנסחים (והמתווכים) הכולטים של תיאוריית מצב החירום הביקורתית העכשווית הוא ג'ורג'יו אגמבן. ליבוביץ' מצביע על תפיסת הקטסטרופה של אגמבן, שרואה בעימות המניכאי את מהות הפוליטי. תפיסת העימות הזו המבוססת על ההבחנה בין "ידיד" ל"אויב" וקוראת, לטענתו של ליבוביץ', להחריב את המערכת הפוליטית ולקבע אותה בתוך דיכטומיות פוליטיות חסרות פשרות: "הקולנוע הביורופוליטי מציג מראה

חשוכה מול הפוליטיקה בת זמננו ומרוקן את הטיעון המוסרי שלו מתוכנו". כך מתחזקים להם, טוען ליבוביץ', שני קטבים רדיקליים של מצב החירום – הקוטב האפירמטיבי והקוטב הביקורתי – והופכים את הפוליטיקה למיותרת.

אין ספק שפרדיגמת מצב החירום היא אכן הפרדיגמה הפוליטית הדומיננטית, אולם ההצלבה בין שתי העמדות – העמדה הטוטליטרית והעמדה הביקורתית – מצריכה לשקול את הבדלי הפוזיציה הללו. ההבדל בין העמדה האפירמטיבית לעמדה הביקורתית מסומן בעדינות, אולם מרגע שסומן נפצרת ביניהן תהום גדולה. גם אם שתי העמדות הללו ביקורתיות ביחסן לפוליטיקה הליברלית, יש ביניהן אי-הסכמה רדיקלית באשר למקורות האלימות. העמדה האחת קובעת עצמה כפרדיגמה המבטאת את הטוטליות של הריבון, האחרת – כעמדה שמשקפת את הטוטליות של מצב החירום, למשל באמצעות הטוטליות של הפרטיזן. אל מול הזמן החילוני של הפוליטיקה – שמהווה תבנית ריקה וחסרת תוכן, מעין חזרה משמימה של אותם אירועים – בנימין מבקש לייצר רגע סינגולרי, הבזק חד-פעמי כמו אור מְבֹזֵק המצלמה. זהו הבזק שמפסיק את רצף היומיום, כשם שהחגים מפסיקים את הזרם החדגוני של ימי החול כשהם מעוררים חוויות מן העבר ומכניסים אל תוך ההמשכיות ההיסטורית מקטעים של זמן אחר: הזמן התיאולוגי-פוליטי. זמן זה אינו ליניארי והוא משקף תנועה שאינה יכולה עוד להניח את הקטגוריות הללו נפרדות זו מזו. למשל, אי-אפשר להבין את ההיסטוריה של האימפריאליזם המודרני ואת ההתנגדות אליו בלי להבין את הקשר המשלים בין התיאולוגיה הפוליטית של הכיבושים ובין הפוליטיקה הליברלית במטרופולין. בעבור הקורבן הפוליטיקה הליברלית אכן מרוקנת מתוכן, והיא זו שמייצרת את הקוטביות של החריג.

לעומת ליבוביץ', שעוסק בתודעת המשבר בשיח התיאולוגי-פוליטי העכשווי כחלק ממשבר המודרניות, פיני איפרגן מסמן את מה שהוא מכנה הימנעות מהתמודדות ישירה עם משבר המודרניות אצל קרל שמיט והנס בלומברג. מאמרו של איפרגן עוסק בתיאולוגיה הפוליטית ובאופן שבו מתנסחים יחסי הגומלין בין התיאולוגי לפוליטי: יחסים גנאלוגיים (התיאולוגיה היא פונדקאית של מושגי יסוד פוליטיים), יחסים אנלוגיים (הפוליטי אנלוגי לתיאולוגי) או יחסי ייצוג מורכבים יותר. איפרגן מזכיר לנו כי המניע לבירור היחסים בין השניים אינו הדיון התיאולוגי אלא ההגות הפוליטית והמשפטית המודרנית שביקשה לעמוד על טיבו של ה"פוליטי" בעידן המודרני. הוא מתאר את חליפת המכתבים בין הנס בלומברג לקרל שמיט בשנים 1971–1978, שהתפתחה בעקבות הערות שכתב שמיט על ספרו של בלומברג *הלגיטימיות של הזמן המודרני*.¹ לדעתו של איפרגן התרומה התיאורטית החשובה של הדיון היא האפשרות לא רק לבחון את היחסים בין שני המושגים, אלא גם לשנות את מובנם תוך כדי תנועה. הציר הגנאלוגי מניח את נפרדות הקטגוריות ואת מרחק הזמן ביניהן, ואילו הקטגוריות מאפשרות הכלאה ביניהן. לכאורה מסתמן הבדל בין הציר הגנאלוגי המכליא

¹ Blumenberg, Hans, 1966. *Die Legitimität der Neuzeit*, 2nd ed., Frankfurt: Suhrkamp.

ובין הציר האנלוגי המפריד. לפי הפרשנות הראשונה (הגנאלוגית) השימוש בתיאולוגיה הוא בעיקר תוצר של עבודת העבר, ולפי הפרשנות השנייה (האנלוגית) השימוש בתיאולוגיה הוא תוצר של עבודת ההווה. האנלוגיה בתור עיקרון מתודולוגי מאפשרת לייבא שפה תיאולוגית, סמיוטיקה תיאולוגית והגיונות תיאולוגיים אל הפוליטי בזמן הווה. בין שנכנה את האנלוגיה תיאולוגית-פוליטית ובין שנכנה אותה פוליטית-תיאולוגית — היא מצמצמת את המרחק המוצהר בין התיאולוגי לבין הפוליטי מפני שהיא מיוצגת על ידי צלם אלוהים בהיכל הפוליטי. מאמרו של אור אלכסנדרוביץ' עוסק בנקודת מבט מוחמצת בארכיטקטורה המודרנית:

"החומרים שמהם עשויה הארכיטקטורה". שאלות כמו "איך הבניין נראה?" ו"מה הבניין עושה?" מייצרות את טווח השיח של הארכיטקטורה המודרנית, ואילו השאלה "ממה הדבר עשוי?" היא החריג של השיח. אלכסנדרוביץ' כותב: "לכאורה מדובר בשאלה בסיסית, שבלעדיה לא יכולים לקום בניינים בעולם האמיתי. עם זאת, קשה לראות בה שאלת מפתח שמחוללת את עיקר השיח האדריכלי המודרני. כאשר האדריכל מדבר סוף סוף על החומר, הדבר מעיד בדרך כלל על צורך דחוף לעסוק בנושא אחר". ועוד: "החומר אינו אובייקט תמים; הוא מביא אתו תמיד לאתר הבנייה משהו שאינו חומרי". את המבט הזה מפנה אלכסנדרוביץ' אל הפוליטיקה של החומרים בענף הבנייה של 1909. באותה שנה החלה בנייתה של שכונת אחוזת בית מצפון ליפו. אלכסנדרוביץ' מראה כיצד נרתם השימוש בחומרי בנייה באותה שכונה כדי לפתור את סוגיית העבודה העברית. השימוש במלט ובלבנים בתור אבני היסוד של הבנאות העברית נשא מטען אידיאולוגי ולא רק טכנולוגי.

אריאלה אזולאי בוחנת את הקטגוריה של הזנות ומבקרת את תפיסתה כקטגוריה יציבה בעלת קווי מתאר ברורים ואת האפיסטמולוגיה אשר כורכת יחד מעמדות וסוגים שונים של זנות לכדי קטגוריה יציבה אחת הנראית מובנת מאליה. אזולאי טוענת שאפיסטמולוגיה זו היא תולדת התמורות ההיסטוריות שהתחוללו במעמדן של נשים, ובפרט היווצרות תופעת האזרחות המודרנית. דרך קריאה של מסמכים היסטוריים משלהי המאה ה-18 ועד מלחמת העולם השנייה היא מבקשת לשקם את הקשר המטושטש בין הדרת נשים מן האזרחות ובין סילוקן של הזונות מן המרחב הציבורי, ולהצביע על היעדרה של קטגוריה יציבה של זנות באותם מסמכים. לטענתה, סילוק ההטרונגניות והשטחת המבט על הזנות מקבילה להדרתן של הזונות מן המרחב הציבורי.

שושנה מריומה-מרום מבקשת לבחון את הכלכלה הפוליטית של מדיניות הרווחה בשנות החמישים והשישים ואת היווצרותן של מה שמכונה "שכבות המצוקה" או "ישראל השנייה". מריומה-מרום טוענת לקיומן של שתי מדיניות רווחה מוגזעות מקבילות. האחת התבססה על עקרונות של היצע על פי קריטריון של מידת הקרבה לשלטון. השנייה התבססה על עקרונות שמקורן בחוקי העניים שהתפתחו באנגליה במאה ה-19. מריומה-מרום מנתחת במאמרה אפיזודה היסטורית מיוחדת — דוח מצב הרווחה שהוגש לאו"ם בשנת 1961. את הדוח כתב פיליפ קליין, פרופסור באוניברסיטת קולומביה בניו יורק ומומחה של האו"ם למדיניות סוציאלית. קליין כתב כי "הניגוד בין מכסות הסעד שנקבעו ובין הוצאות המחיה

הבסיסיות מדהים ממש". הוא מצביע על המרכיב האתני-גזעי שמעצב את השיטה: "יש גם התנגדות מסוימת בשכבות המבוססות אל העולים מארצות המזרח שמקרוב באו. לעתים אין ספור שמעתי מפי הוותיקים, שעולים אלה הם 'פרימיטיבים', ושהם שונים לחלוטין במנטליות שלהם, שאין אפשרות למזג אותם מבחינה תרבותית. ...הרגשת העליונות של הוותיקים מגבירה את חוסר אהדתם למקרים הסוציאליים". והוא מדגיש את הקשר בין שיטת ההגזעה לבין האפיסטמולוגיה שלה: "מסיבות אלו קיימת גישה בלתי מציאותית להפליא אל בעיות התלות הסוציאלית ואל דרכי תיקון. לפי גישה זו, הנזקקים נחשבים לעצלנים ולמחוסרי יציבות". המדינה גנזה את טיוטות הדוח של קליין בשל הביקורת החמורה שנמתחה בהן, בעיקר על הגזעתן של מערכות הרווחה הללו. רוב הנעזרים במערכת הרווחה לעניים היו יהודים מארצות המזרח.

חנן חבר מציג את התנגדותו של ברנר לפרשנות הפוליטית הממוסדת של הפוגרומים של 1905, וטוען שהתנגדותו זו נובעת מדחייה כללית של כל עמדה קונקרטית וממוסדת בשדה הפוליטיקה היהודית. חבר טוען שלפנינו גרסה קיומית, רדיקלית מאוד, של חיוב האדם, כלומר חיוב עצם הקיום האנושי, מתוך שלילת כל אפשרות חברתית פוליטית ממוסדת, כולל הלאומיות. בשלילה זו ברנר מטיל צל כבד על אפשרות כינונו הפוליטי של סובייקט יהודי מודרני. חבר מסביר שברנר לא שלל את עצם מעשה היצירה הספרותית אלא עשה מהלך רדיקלי אחר: הוא העמיד את הספרות על יסודה — שהוא עצם מעשה הכתיבה, ודחה את הספרות כחיקוי של הדיבור האנושי. הכתיבה יכולה לספק מגוון ומרחב גדול של אפשרויות השתמעות שמערערות על המשמעות היציבה לכאורה שהדיבור קובע. היא מאפשרת לקולות הנידחים ולאפשרויות המודרות להשמיע את קולן, או מוטב — את כתיבתן.

יוחאי אופנהיימר דן בכתיבה המזרחית על הגוף, ובוחן אותו דרך יצירות של דן בניה סרי, אלברט סוויסה, סמי ברדוגו ורונית מטלון. אופנהיימר טוען שהשיח הביקורתי על הגוף הציוני החמיץ את הגוף, ותרם לקיבוע המרחב המושגי של השיח הציוני, על החלוקות המסורתיות שלו בין בריאות ובין חולי, בין יופי לכיעור ובין גוף גברי תקין לבין גוף גברי מסורס. "מערך הדימויים הקוטבי הזה", כותב אופנהיימר, "היה חזק ועמיד די הצורך להציב את הגוף המזרחי בתפקיד דומה לזה של הגוף הגלובלי הדחוי". קביעת הגוף המזרחי בתפקיד זה המשיכה לייצר את הגוף האשכנזי כדגם של גבריות תקינה. כנגד השיח הזה, המאמר מבקש להראות כיצד סופרים מזרחים מבטאים מודעות ביקורתית כלפי מטריצת מיקומים זו וכיצד פיתחו חריגה מתבנית הייצוג המקובלת. אופנהיימר טוען כי "הגוף המזרחי התגלה כחומר גלם מרתק שאי-אפשר לדרוש ממנו להיות שכפול של הגוף הלאומי, הציוני, הישראלי, או אפילו היהודי, הגלובלי, האחר. הסיפורת מעניקה לו עצמאות ויכולת התהוות בלתי צפויה ואף בלתי נשלטת". באמצעות השיח החלופי הזה אפשר להפנות את המבט גם אל הכתיבה הקנונית בתור כתיבה אתנית אשכנזית, אם בהתגנבות יחידים של יהושע קנז אם בספר הדקדוק הפנימי של דויד גרוסמן.

"יסודות אפוקליפטיים מובהקים נמצאים ב־14 מתוך 101 המחזות הישראלים הקנוניים שנאספו בספר *קנון התיאטרון העברי*", כותבת זהבה כספי. הוא בוחנת במאמרה את הנרטיב האפוקליפטי במחזה *מושל ידיחו* מאת יוסף מונדי כפרדיגמה לאופן שבו בחרה הדרמה הישראלית להגיב על התפרקותה של הציונות (הליברלית) מן האידיאלים שלה. לטענתה של כספי, השימוש בנרטיב האפוקליפטי אפשר למחזאים לבחון את ההשלכות של הציונות המשיחית, בייחוד לאחר 1967, ואת "הקודים האפוקליפטיים המתפקדים בדרמה הישראלית כסימפטומים גלויים של המשבר האונטולוגי והאפיסטמולוגי שעובר על התרבות הישראלית מאז". מבטה של כספי הוא מבט אתי. היא מבקשת לחשוף את התכונות של מחבר היצירה — מטרה מובהקת של הרמנויטיקה אתית. טענה זו מחזירה אותנו אל הדיון של ניצן ליבוביץ' בקולנוע הפוליטי. כמו בעמדה הפוליטית של מצב החירום, גם אצל יוסף מונדי אנו מוצאים סוגה אפוקליפטית הנעה באזור המתח שבין שואה לגאולה. בכך אפשר למצוא תימוכין נוספים לטענתו של ליבוביץ' באשר למעמדה של הקטסטרופה בתרבות. תיק העבודות, החוצץ בין המאמרים לבין המסות, מציג את חומת ההפרדה, ומציע אותה כאובייקט לצילום וכאובייקט תרבותי ופוליטי. הן הטקסט והן הצילומים המלמדים של מאיר ויגודר עוסקים במתח בין תרבות לבין טבע: הנרמול של החומה, הטבעיות של צבעיה, האסתטיקה המכוערת שלה שהפכה לחלק מתפיסת המרחב. מתוך כך ויגודר מצביע על היסודות השקופים של החומה, שמשמעותם הצלחת תהליך הפיכתה של החומה לטבעית. אני רואה במסות גורם חשוב בתיווך בין המחקר הביקורתי לבין הפוליטי. כתיבה מסאית יוצרת מרחב משוחרר מן הכתיבה האקדמית המגבילה, גם אם ביקורתית, ומאפשרת לנסח עמדה פוליטית מורכבת הניתנת לביטוי מפורש. חנן קבר מצביע במסתו על ההיבטים האתניים-אשכנזיים בתרגום החדש של דן מירון *טכיה החולב* לשלום עליכם, ועל המתח ביחסי הכוח בין היידיש לעברית בתרגום זה. טלי לב וארז כהן מתארים את ביקורה של מרגרט מיד בישראל בקיץ 1956, ואת עמדותיה באשר לפרויקט כור ההיתוך הישראלי. תמר ארנסון מעיינת בשני שירים של מירי בן-שמחון ובדרכה להפוך ולטשטש קטגוריות בינאריות. לבסוף, דליה גבריאלי נורי, מתבוננת בהעתקתו של עץ שקמה מצומת שבפאתי הכניסה לחולון ומפרשת אותה כאקט סמיוטי.

את הגיליון חותם המדור "בין ספרים" ובו שלוש סקירות. מחמוד כיאל בוחן את ייצוג הערבים בשירה ובסיפורת העברית. תמה חלפין בוחנת "איך כותבים קיבוץ" בישראל, וחביבה פדיה בוחנת את הכתיבה המזרחית של השנים האחרונות ומפענחת את הדקדוק הפנימי שלה.

זהו הגיליון האחרון של *תיאוריה וביקורת* בעריכתי. אני מבקש להודות לכל אלה שסייעו ועמלו: למזכירות המערכת ולמזכירה, לעורכות ולעורכים, לחברים ולחברות במועצת המערכת, לחברות ולחברים במערכת המצומצמת — שעשו עבודה מורכבת במשך שנים.

תודה מיוחדת לרונה ברייר-גארב שערכה בחוכמה, בתבונה רבה ובמסירות את מדור "בין ספרים" במשך תשעה גיליונות. תודה גם לטל ארבל, לאורנה יואלי ולד"ר טל כוכבי על שותפותן בעריכה בתקופות שונות. הערכתי ותודתי העמוקה נתונות לד"ר מאיר ויגודר, אשר ליווה את כתב העת בתור עורך אמנותי במשך עשר השנים האחרונות, והוסיף מן היצירות, החוכמה והנדיבות שלו.

אינני יכול לחשוב על *תיאוריה וביקורת* בנפרד משרה סורני, העורכת המפיקה של כתב העת שעמה היה לי הכבוד לעבוד כבר בתחילת שנות התשעים, ובאופן הדוק יותר בעשר השנים האחרונות. גב' סורני ניהלה את העריכה ואת ההפקה של כתב העת למן הגיליון הראשון ומאז ועד היום הביאה לדפוס 36 גיליונות. אני רוצה להביע כאן את הערכתי העמוקה למקצועיותה, למסירותה הנדירה כל כך ולתרומתה העצומה לפרויקט *תיאוריה וביקורת*.

תודה מיוחדת לד"ר שמשון צלניקר, ראש מכון ון ליר בירושלים לשעבר, על האמון שנתן בי גם ביום סגריר. ד"ר צלניקר הגן על העיתון בתקופות קשות של דה-לגיטימציה ציבורית, גם כשלא הסכים תמיד עם עמדותיו. הוא אפשר לי חופש פעולה עצום בתור עורך, וביקורתו ניתנה תמיד בדיעבד, אף פעם לא בזמן אמת. תודה גם לפרופ' גבריאל מוצקין, ראש המכון הנוכחי, על האמון שנתן בי למרות חילוקי דעות משמעותיים ברגעים מסוימים. אני מעריך ומוקיר את העובדה שהשכיל לנווט את המשברים הפנימיים והחיצוניים מתוך מחויבות לעמדות ליברליות ובלי לפגוע ברוח הביקורתית של העיתון. אני בטוח שהעורכת הנכנסת, פרופ' ליאורה בילסקי, תקדם את התיאוריה הביקורתית על פי הבנתה שלה את המונח, ותצעיד אותה בשדות חדשים. אני מאחל לה מעומק לבי הצלחה מלאה. לבסוף אני מודה להנהלת מכון ון ליר בירושלים ולכל צוות העובדים היקר שלו על שנים של פריחה אינטלקטואלית שתיאוריה וביקורת היה חלק ממנה.